

ΕΙΔΙΚΟ ΑΡΘΡΟ SPECIAL ARTICLE

Θανατηφόρα καρδιαγγειακά επεισόδια στην Αγία Γραφή

Τα καρδιαγγειακά νοσήματα αποτελούν τη συχνότερη αιτία θανάτου τόσο στη χώρα μας όσο και παγκοσμίως. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται και ερμηνεύονται τα θανατηφόρα καρδιαγγειακά πιθανόν αιτιολογίας επεισόδια που περιγράφονται στην Αγία Γραφή (Παλαιά και Καινή Διαθήκη).

Ερμηνεία συντμήσεων

Α΄ Βασ./Α΄ Σαμ.:	Α΄ Βασιλειών/Α΄ Σαμουήλ
ΑΕΕ:	Αγγειακό εγκεφαλικό επεισόδιο
Β΄ Κορ.:	Έπιστολή Β΄ προς Κορινθίους
ΕΠΚ:	Εβραϊκό πρωτότυπο κείμενο
Ίωάν.:	Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον
ΚΑΝ:	Καρδιαγγειακά νοσήματα
ΚΔ:	Καινή Διαθήκη
Λουκ.:	Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον
Μάρκ.:	Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον
Μαθθ.:	Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον
ΟΕΜ:	Οξύ έμφραγμα μυοκαρδίου
ΟΣΣ:	Οξύ στεφανιαίο σύνδρομο
Παρ.:	Παροιμίες
ΠΔ:	Παλαιά Διαθήκη
Πράξ.:	Πράξεις τῶν Ἀποστόλων
ΣΝ:	Στεφανιαία νόσος
ΣΝΣ:	Συμπαθητικό νευρικό σύστημα
Σοφ. Σειρ.:	Σοφία Σειράχ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα καρδιαγγειακά νοσήματα (ΚΑΝ) αποτελούν την κυριότερη και συχνότερη αιτία θανάτου τόσο στη χώρα μας όσο και παγκοσμίως.¹⁻⁵ Έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την παρουσία αθηροσκλήρωσης σε αγγεία του σώματος και σε αυτά ανήκουν, μεταξύ των άλλων, η στεφανιαία νόσος (ΣΝ) και τα αγγειακά εγκεφαλικά επεισόδια (ΑΕΕ).¹ Οι σημαντικότεροι γνωστοί –κλασικοί και νεότεροι– παράγοντες που ευθύνονται για την εμφάνισή τους είναι: (α) *Τροποποιήσιμοι*: κάπνισμα, αρτηριακή υπέρταση, δυσλιπιδαιμία, μεταβολικό σύνδρομο, σακχαρώδης διαβήτης, χρόνια νεφρική νόσος, παχυσαρκία, καθιστική ζωή, ψυχοκοινωνικό stress, υπερτροφία αριστερής κοιλίας, αυξημένα επίπεδα ινωδογόνου και Lp(a), υπερομοκυστεϊναιμία, οξειδωτικό stress, και (β) *μη τροποποιήσιμοι*: ηλικία, φύλο, οικογενειακό ιστορικό, φυλή. Η ΣΝ χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη στενώσεων,

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2021, 38(1):101–107
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2021, 38(1):101–107

Η.Ε. Μαζοκοπάκης

Παθολογική Κλινική, Ναυτικό
Νοσοκομείο Κρήτης και Τμήμα
Θεολογίας, Θεολογική Σχολή,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών, Αθήνα

Fatal cardiovascular events in the Holy Bible

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Ανανίας
Ηλί
Καινή Διαθήκη
Νάβαλ
Παλαιά Διαθήκη
Σαπφείρα
Συναισθηματικό stress
Χριστός

Υποβλήθηκε 5.6.2020
Εγκρίθηκε 20.6.2020

με τη μορφή αθηρωματικών πλακών, στο εσωτερικό των αγγείων που αιματώνουν το μυοκάρδιο (στεφανιαίες αρτηρίες) και αποτελεί μια χρόνια, βραδέως εξελισσόμενη νόσο, που χαρακτηρίζεται από περιόδους ύφεσης και επεισόδια αιφνίδιας επιδείνωσης. Η ΣΝ προκαλείται όταν δεν επαρκεί το παρεχόμενο για το έργο του μυοκαρδίου οξυγόνο λόγω στένωσης των στεφανιαίων αρτηριών και εκδηλώνεται με δύο βασικούς τρόπους: τη σταθερή στηθάγχη και τα οξεία στεφανιαία σύνδρομα (ΟΣΣ), στα οποία περιλαμβάνονται η ασταθής στηθάγχη, το οξύ έμφραγμα του μυοκαρδίου (ΟΕΜ) με ή χωρίς ανάσπαση ST και ο αιφνίδιος καρδιακός θάνατος. Ο παθοφυσιολογικός μηχανισμός του ΟΕΜ περιλαμβάνει τη διάβρωση ή τη ρήξη της ευάλωτης αθηρωματικής πλάκας, που έχει ως επακόλουθο τον σχηματισμό ενδοαυλικού θρόμβου ο οποίος προκαλεί πλήρη απόφραξη του στεφανιαίου αγγείου. Τα ΑΕΕ προκαλούνται όταν γίνεται διακοπή της αιμάτωσης περιοχών του εγκεφάλου και

εκδηλώνονται με αδυναμία ή και πλήρη πάρεση των άκρων του ίδιου ημιμορίου του σώματος, δυσαρθρία, αφασία εκπομπής, διαταραχές όρασης, σημεία ιλίγγου ή και κώμα. Διακρίνονται σε ισχαιμικά, αιμορραγικά και σε παροδικά ισχαιμικά επεισόδια. Η αντιμετώπιση των ΚΑΝ σήμερα περιλαμβάνει κατάλληλη υγιεινοδιαιτητική και φαρμακευτική αγωγή, επεμβατικές μεθόδους και τροποποίηση των προαναφερόμενων τροποποιήσιμων παραγόντων κινδύνου (πρόληψη).

Η ύπαρξη των ΚΑΝ είναι διαχρονική. Περιγραφές αυτών υπάρχουν ακόμη και στην Ιπποκρατική Συλλογή. Αν και ο όρος «καρδιαλγία» στην Ιπποκρατική Συλλογή σημαίνει τις περισσότερες φορές τον έντονο νηγμώδη ή διαξιφιστικό οπισθοστερνικό πόνο που οφείλεται σε ερεθισμό του καρδιακού στομίου του στομάχου από δριμείς χυμούς και συνοδεύεται από αίσθημα καύσου ή ναυτία και ενδεχομένως από εμέτους (πιθανό σύνδρομο γαστροοισοφαγικής παλινδρόμησης), υπάρχουν και ελάχιστες περιπτώσεις «καρδιαλγίας» που παραπέμπουν με ισχυρές πιθανότητες στην αναδρομική διάγνωση της ΣΝ.⁶ Και αυτό συμβαίνει γιατί οι Ιπποκρατικοί συγγραφείς, σε αντίθεση με τους Βιβλικούς, πίστευαν ότι η καρδιά δεν αλγεί και δεν πάσχει, είναι δηλαδή ανάληγη και αναισθητή.⁶ Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με το ΑΕΕ, το οποίο στην Ιπποκρατική Συλλογή ονομάζεται «άποπληξια» (από το ρήμα «άποπλήσσω» που σημαίνει πλήττω, κτυπώ κάποιον και τον καθιστώ ανάπηρο), οφείλεται, μεταξύ των άλλων, σε τραυματική εγκεφαλική βλάβη με ή χωρίς κάταγμα των οστών του κρανίου, και είναι σχεδόν πάντα θανατηφόρο.⁶ Η ορθότητα των περισσότερων διαπιστώσεων των Ιπποκρατικών συγγραφέων περί των συμπτωμάτων, της πρόγνωσης και της αντιμετώπισης της αποπληξίας αποδεικνύει την πλούσια εμπειρία που είχαν αποκτήσει αυτοί, στο πλαίσιο ενδεχομένως της αυξημένης συχνότητας της νόσου.⁶ ΚΑΝ όμως περιγράφονται και στην Αγία Γραφή. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η παρουσίαση και η ιατρική ερμηνευτική προσέγγιση θανατηφόρων επεισοδίων καρδιαγγειακής πιθανόν αιτιολογίας, όπως αυτά περιγράφονται στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη (ΠΔ, ΚΔ).

2. ΠΗΓΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Πηγή μελέτης αποτέλεσε η Αγία Γραφή, δηλαδή τα βιβλία της ΠΔ και ΚΔ. Όσον αφορά στην ΠΔ, μελετήθηκε εκτός από τη μετάφραση των εβδομήκοντα (μετάφραση Ο')⁷ και το εβραϊκό πρωτότυπο κείμενο (ΕΠΚ).⁸

3. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΘΑΝΑΤΗΦΟΡΩΝ ΚΑΡΔΙΑΓΓΕΙΑΚΩΝ ΕΠΕΙΣΟΔΙΩΝ

Τα θανατηφόρα επεισόδια καρδιαγγειακής πιθανόν

αιτιολογίας που περιγράφονται στην ΠΔ και ΚΔ είναι τα ακόλουθα:

3.1. Ο θάνατος του Νάβαλ

Ο Νάβαλ (στα Εβραϊκά σημαίνει ανόητος, ασύνετος) ήταν πλούσιος Μαωνίτης που είχε ποίμνια, τα οποία έβοσκε και κούρευε στην Κάρμηλο του Ιούδα (βλ. Α΄ Βασ. 25,2). Ο Νάβαλ ήταν επίσης γνωστός ως Χαλεβίτης, δηλαδή απόγονος του Χάλεβ (βλ. Α΄ Βασ. 25,3). Λίγοι βιβλικοί χαρακτήρες περιγράφονται τόσο περιφρονητικά όσο ο Νάβαλ: «*Ήταν σκληρός και κακός στις πράξεις του*», «*είναι τόσο δύστροπος άνθρωπος ώστε δεν μπορεί να του μιλήσει κανένας*», «*ανταποδίδει κακό σε αντάλλαγμα για το καλό*», «*έλλειψη σύνεσης τον διακρίνει*» (Α΄ Βασ. 25,3.17.21.25). Το σχετικό βιβλικό κείμενο κατά τη μετάφραση Ο΄ (Α΄ Βασ. 25,37–38) και το ΕΠΚ (Α΄ Σαμ. 25,37–38) έχουν ως εξής: «*37 και ἐγένετο πρῶτῃ, ὡς ἐξένηψεν ἀπὸ τοῦ οἴνου Νάβαλ, ἀπήγγειλεν ἡ γυνὴ αὐτοῦ τὰ ῥήματα ταῦτα, καὶ ἐναπέθανεν ἡ καρδιά αὐτοῦ ἐν αὐτῷ, καὶ αὐτὸς γίνεται ὡς λίθος.*»³⁸ *Καὶ ἐγένετο ὡσεὶ δέκα ἡμέραι καὶ ἐπάταξε Κύριος τὸν Νάβαλ, καὶ ἀπέθανε*» (Όταν ανέτειλε το πρωί της επόμενης και ο Νάβαλ ανάνηψε από τη μέθη του, γνωστοποίησε σε αυτόν η γυναίκα του όλα εκείνα τα γεγονότα. Αμέσως δε η καρδιά του Νάβαλ έπαθε προσβολή και αυτός έμεινε αναισθητος ως άψυχος λίθος. Έπειτα από 10 περίπου ημέρες ο Κύριος κτύπησε τον Νάβαλ και αυτός πέθανε) (μετάφραση Ο΄).⁷ «*Την άλλη ημέρα το πρωί, όταν ο Νάβαλ είχε πλέον ξεμεθύσει, η γυναίκα του τού διηγήθηκε όλα όσα συνέβησαν. Τότε αυτός έπαθε συμφόρηση και παρέλυσε. Μετά από 10 περίπου ημέρες, ο Κύριος έστειλε στον Νάβαλ καινούριο πλήγμα και πέθανε*» (ΕΠΚ).⁸

Τα γεγονότα που περιέγραψε η Αβιγαία στον σύζυγό της Νάβαλ αφορούσαν στην πρωτοβουλία της να προσφέρει άφθονα τρόφιμα και κρασί στον Δαβίδ και στους άνδρες του, όταν αυτοί έφθασαν στα βοσκοτόπια τους και αναζητήσαν τροφή, κατά την περίοδο καταδίωξης τους από τον Σαούλ. Πιο συγκεκριμένα, ο ίδιος ο Δαβίδ με τους δούλους του είχε ζητήσει αρχικά βοήθεια από τον ίδιο τον Νάβαλ, αλλά αυτός τού την αρνήθηκε, παρ΄ όλο που ο Δαβίδ είχε προστατεύσει παλαιότερα τα ποίμνια και τους ποιμένες του από επιδρομείς της ερήμου. Όταν η Αβιγαία ενημερώθηκε από έναν δούλο του Νάβαλ για το γεγονός που συνέβη και τις προθέσεις του Δαβίδ να θανατώσει τον σύζυγό της, αποφάσισε να τον συναντήσει κρυφά προσφέροντάς του δώρα. Πέφτοντας στα πόδια του και ζητώντας του συγχώρεση για τη συμπεριφορά του συζύγου της, τον έπεισε να μη γίνει ένοχος έκχυσης του αίματος του συζύγου της. Όταν επέστρεψε η Αβιγαία στο σπίτι της, βρήκε τον Νάβαλ τελειώς μεθυσμένο κι έτσι περίμενε μέχρι το επόμενο πρωί για να τον ενημερώσει για τη συνάντησή της με τον Δαβίδ

και να του πει πόσο κοντά στον θάνατο τούς είχε φέρει όλους. Αφού ο Νάβαλ τα άκουσε αυτά, υπέστη μάλλον οξύ καρδιαγγειακό επεισόδιο και μετά από 10 ημέρες πέθανε (βλ. Α΄ Βασ. ή Α΄ Σαμ. 25,2–38).

3.2. Ο θάνατος του Ηλί και της νύφης του

Ο Ηλί (ή Ηλεί) ήταν Κριτής του Ισραήλ και αρχιερέας στη Σκηνή του Μαρτυρίου που βρισκόταν στη Σηλώ (βλ. Α΄ Βασ. 1,3 και 14,3). Καταγόταν από τη φυλή Λευϊ και είχε δύο γιους, τον Οφνί και τον Φινεές (βλ. Α΄ Βασ. 1,3), οι οποίοι ήταν κι αυτοί ιερείς, αλλά αχρείοι και ασεβείς (βλ. Α΄ Βασ. 1,3 2,12–17.22–26). Σε μια μάχη μεταξύ Φιλισטיών και Ισραηλιτών, 30.000 πεζοί Ισραηλίτες σκοτώθηκαν, η Κιβωτός της Διαθήκης έπεσε στα χέρια των Φιλισטיών και οι δύο γιοι του Ηλί, ο Οφνί και ο Φινεές, σκοτώθηκαν (βλ. Α΄ Βασ. 4,10–11). Πληροφορούμενος ο 90χρονος (βλ. Α΄ Βασ. 4,15) ή 98χρονος (βλ. Α΄ Σαμ. 4,15) σχεδόν τυφλός Ηλί από αγγελιοφόρο τα εν λόγω γεγονότα, έπεσε από το κάθισμα που καθόταν προς τα πίσω, έσπασε ο τράχηλός του και πέθανε, γιατί ήταν πολύ γέρος και βαρύς (βλ. Α΄ Βασ. 4,12–18). Η νύφη του Ηλί και γυναίκα του Φινεές που ήταν έγκυος και πλησίαζε να γεννήσει, μόλις άκουσε την είδηση ότι άρπαξαν την Κιβωτό της Διαθήκης και ότι ο πεθερός της και ο άνδρας της πέθαναν, γονάτισε και γέννησε, γιατί την έπιασαν οι πόνοι. Μετά τη γέννηση του παιδιού της πέθανε, αφού πρώτα το ονοματοδότησε (βλ. Α΄ Βασ. 4,19–22).

3.3. Ο θάνατος του Ανανία και της Σαπφείρας

Στο πνεύμα της κοινοκτημοσύνης των πρώτων Χριστιανών, αν κάποιος είχε κτήματα ή πολλά χρήματα τα διέθετε για τις ανάγκες όλων των αδελφών κι έτσι κανένας ανάμεσά τους δεν στερείτο τα απαραίτητα. Αυτό έπραξαν ο Ανανίας και η σύζυγός του Σαπφείρα. Πούλησαν ένα κτήμα τους και έφεραν στους Αποστόλους ένα μέρος από τα χρήματα, λέγοντας όμως ότι αυτά ήταν όλα τα χρήματα που έλαβαν από την πώληση. Ο Πέτρος επέπληξε τον Ανανία λέγοντάς του ότι το χωράφι ήταν δικό του, τα χρήματα που εισέπραξε από την πώλησή του ήταν δικά του και ότι κανένας δεν τον υποχρέωσε να τα προσφέρει. Του είπε επίσης ότι κρατώντας για τον εαυτό του μέρος από το αντίτιμο του πωληθέντος κτήματος, άφησε τον σατανά να κυριέψει την καρδιά του και να πει ψέματα στον ίδιο τον Θεό. Όταν άκουσε ο Ανανίας αυτά τα λόγια έπεσε νεκρός και όλοι όσοι έμαθαν το γεγονός φοβήθηκαν πολύ. Τρεις ώρες αργότερα η Σαπφείρα, χωρίς να γνωρίζει τι συνέβη, παρουσιάστηκε στον Πέτρο. Εκείνος τη ρώτησε για το ποσό πώλησης του κτήματός τους και εκείνη έδωσε την ίδια ψεύτικη απάντηση με τον άνδρα της. Και ο Πέτρος την επέπληξε πολύ αυστηρά λέγοντάς της: *«Γιατί συμφωνήσατε*

να προκαλέσετε το Πνεύμα του Κυρίου; Κοίτα έρχονται αυτοί που μόλις έθαψαν τον άνδρα σου. Αυτοί θα θάψουν κι εσένα». Την ίδια στιγμή εκείνη έπεσε μπροστά στα πόδια του και ξεψύχησε (βλ. Πράξ. 5,1–10).

3.4. Ο θάνατος του Θεανθρώπου Χριστού

Η ψυχοσωματική κατάσταση του Θεανθρώπου, προσευχόμενου στον κήπο της Γεθσημανή, τις τελευταίες ημέρες της επίγειας ζωής Του, περιγράφεται από τον Ευαγγελιστή και ιατρό Λουκά ως ακολούθως: *«Και έξελθών έπορεύθη κατά τὸ ἔθος εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν· ἠκολούθησαν δὲ αὐτῷ καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ. γινόμενος δὲ ἐπὶ τοῦ τόπου εἶπεν αὐτοῖς· προσεύχεσθε μὴ εἰσελθεῖν εἰς πειρασμόν. καὶ αὐτὸς ἀπεσπάσθη ἀπ’ αὐτῶν ὡσεὶ λίθου βολῆν, καὶ θείς τὰ γόνατα προσήχετο λέγων· πάτερ, εἰ βούλει παρενεγκεῖν τοῦτο τὸ ποτήριον ἀπ’ ἐμοῦ· πλὴν μὴ τὸ θέλημά μου, ἀλλὰ τὸ σὸν γινέσθω. Ὡφθη δὲ αὐτῷ ἄγγελος ἀπ’ οὐρανοῦ ἐνισχύων αὐτόν. Καὶ γινόμενος ἐν ἀγωνίᾳ ἔκτενέστερον προσήχετο. ἐγένετο δὲ ὁ ἰδρῶς αὐτοῦ ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος καταβαίνοντες ἐπὶ τὴν γῆν. Καὶ ἀναστὰς ἀπὸ τῆς προσευχῆς, ἔλθων πρὸς τοὺς μαθητὰς εὗρεν αὐτοὺς κοιμωμένους ἀπὸ τῆς λύπης, καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τί καθεύδετε; ἀναστάντες προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν»* (Υστερα βγήκε και πήγε, όπως συνήθιζε, στο ὄρος των Ελαιών. Τον ακολούθησαν και οι Μαθητές Του. Όταν έφθασε στον συνηθισμένο τόπο τούς εἶπε: «Προσευχηθείτε, για να μη σας νικήσει ο πειρασμός». Εκείνος απομακρύνθηκε από αυτούς σε απόσταση πετροβολιάς και, αφού γονάτισε, άρχισε να προσεύχεται λέγοντας: «Πατέρα, αν θέλεις, γλύτωσέ με από αυτό το ποτήρι. Ας μη γίνει όμως το δικό μου θέλημα αλλά το δικό σου». Φανερώθηκε τότε σε αυτόν άγγελος από τον ουρανό και Τον ενίσχυε. Η αγωνία Τον κυριέψε και προσευχόταν πιο πολλή ώρα. Ο ιδρώτας Του γινόταν σαν σταγόνες αίματος και έπεφτε στη γη. Όταν σηκώθηκε από την προσευχή, ήλθε προς τους Μαθητές Του και τους βρήκε να κοιμούνται, γιατί ήταν αποκαμωμένοι από τη λύπη. «Γιατί κοιμάστε;» τους εἶπε. «Σηκωθείτε και προσευχηθείτε, για να μη σας νικήσει ο πειρασμός») (Λουκ. 22,39–46. Πρβλ. Ματθ. 26,36–46· Μάρκ. 14,32–42). Κατά τον Ευαγγελιστή Ματθαίο, η ψυχοσυναισθηματική κατάσταση του Θεανθρώπου στον κήπο της Γεθσημανή περιγράφεται ως εξής: *«καὶ παραλαβὼν τὸν Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς Ζεβεδαίου ἤρξατο λυτεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν. Τότε λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· περιλύπος ἐστὶν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου· μείνατε ὧδε καὶ γρηγορεῖτε μετ’ ἐμοῦ»* (Κι αφού πήρε μαζί του τον Πέτρο και τους δύο γιους του Ζεβεδαίου, άρχισε να λυπάται και να αγωνιά. Τότε τους λέει ο Ιησούς: «Περίλυπη μέχρι θανάτου είναι η ψυχή μου. Περιμένετε εδώ και μείνετε ξάγρυπνοι μαζί μου») (Ματθ. 26,37–38). Ξεχειλίζοντας η ανθρώπινη υπόστασή Του από θλίψη και πίκρα, φώναξε προς στιγμή *«Πάτερ, εἰ βούλει*

παρενεγκείν τούτο τὸ ποτήριον ἀπ' ἐμοῦ» (Λουκ. 22,42). Αμέσως όμως ξεπερνώντας το μονοπάτι αυτό της θλίψης, συνέχισε λέγοντας: «πλὴν μὴ τὸ θέλημά μου, ἀλλὰ τὸ σὸν γινέσθω» (Λουκ. 22,42), δείχνοντας την τέλεια υπακοή στο θέλημα του Πατέρα, αλλά και την αποφασιστικότητά Του να φέρει το σχέδιο της σωτηρίας του αμαρτωλού ανθρώπου σε πέρας. Αλλά και μετά τη σύλληψή Του, ο Χριστός, στο πλαίσιο των εξαντλητικών και κακόπιστων ανακρίσεων, της εγκατάλειψης από τους Μαθητές Του, της ταπείνωσης και των εξευτελισμών, του βάρβαρου βασανισμού και της μαστίγωσης Του, των αποδοκιμασιών του όχλου, της μεταφοράς του Σταυρού και της Σταύρωσής Του, συνέχιζε να βιώνει και να υπομένει ποικίλα συμπτώματα ψυχοσωματικού stress.

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Είναι προφανές ότι και οι 6 θάνατοι που περιγράφηκαν σχετίζονταν με την ύπαρξη οξέος συναισθηματικό stress και οφείλονταν μάλλον σε καρδιαγγειακά αίτια. Είναι πλέον γνωστό ότι το οξύ συναισθηματικό stress (π.χ. θυμός, οργή, θλίψη, αγωνία, απογοήτευση, επιθετικότητα/εχθρότητα) μπορεί να προκαλέσει οξύ καρδιαγγειακό επεισόδιο, ακόμη και αιφνίδια καρδιακή ανακοπή, συνήθως σε άτομα που ήδη πάσχουν από αθηροσκλήρωση, ενδοθηλιακή δυσλειτουργία ή κάποιο καρδιαγγειακό νόσημα (γνωστό ή άγνωστο σε αυτά).⁹⁻¹⁶ Και αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω της αυξημένης δραστηριότητας του συμπαθητικού νευρικού συστήματος (ΣΝΣ), η οποία έχει ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση κατεχολαμινών και κατά συνέπεια την αύξηση των αναγκών του μυοκαρδίου σε οξυγόνο, την πρόκληση στεφανιαίας αγγειοσύσπασης, την αύξηση των επιπέδων της αρτηριακής πίεσης, την αυξημένη ενεργοποίηση και συσσώρευση των αιμοπεταλίων, τη διαταραχή των μηχανισμών πήξης του αίματος και ινωδύλωσης, και την πιθανή εμφάνιση θανατηφόρων αρρυθμιών (κοιλιακή ταχυκαρδία, κοιλιακή μαρμαρυγή).¹²⁻¹⁶ Το οξύ ψυχοσυναισθηματικό stress αυξάνει επίσης τη συγκέντρωση στο αίμα της ολικής χοληστερόλης, των τριγλυκεριδίων, της LDL-C και της HDL-C, καθώς και τον αιματοκρίτη, λόγω μείωσης του όγκου του πλάσματος του αίματος.¹⁵ Στο έντονο συναισθηματικό stress θεωρείται ότι οφείλεται και το «σύνδρομο της ραγισμένης καρδιάς» (broken heart syndrome), γνωστό και ως «σύνδρομο ή καρδιομυοπάθεια Takotsubo» (Takotsubo syndrome or cardiomyopathy) ή «καρδιομυοπάθεια από stress» (stress cardiomyopathy), το οποίο περιγράφηκε για πρώτη φορά το 1990 μ.Χ.¹⁷ Το εν λόγω σύνδρομο χαρακτηρίζεται από μια αιφνίδια και παροδική εξασθένηση των καρδιακών μυών, με συνέπεια η αριστερή κοιλία (ΑΚ) της καρδιάς να διατείνεται στο κάτω μέρος της, ενώ το πάνω μέρος παραμένει στενό. Δημιουργείται έτσι ένα χαρακτηριστικό

σχήμα, που μοιάζει με μια ιαπωνική παγίδα για χταπόδια (takotsubo=χταπόδι, tsubo=παγίδα), απ' όπου και έλαβε το όνομά της.¹⁷ Μεταξύ των υπεύθυνων παθοφυσιολογικών μηχανισμών που έχουν προταθεί είναι και η απελευθέρωση κατεχολαμινών στην κυκλοφορία του αίματος, λόγω του έντονου φυσικού ή συναισθηματικού stress που βιώνει το άτομο.¹⁸⁻²⁰ Η υψηλή συγκέντρωση νοραδρεναλίνης διεγείρει τους α1 και β1 υποδοχείς των καρδιακών μυϊκών κυττάρων προκαλώντας σπασμό των στεφανιαίων αρτηριών και υπερσυσταλτικότητα των βασικών τμημάτων της ΑΚ, ενώ ταυτόχρονα η υψηλή συγκέντρωση αδρεναλίνης διεγείρει τους β2 υποδοχείς και τους αναγκάζει να μεταπέσουν από τη διέγερση των πρωτεϊνών G στην αναστολή των πρωτεϊνών G, προκαλώντας κορυφαία δυσκινησία.¹⁸⁻²⁰

Ο Νάβαλ, είτε υπέστη OEM και μετά από 10 ημέρες πέθανε, λόγω δεύτερου OEM (επανεμφράγματος) ή κάποιας άλλης επιπλοκής (π.χ. μετεμφραγματικής ισχαιμίας, αρρυθμίας), είτε έπαθε σοβαρό ΑΕΕ (αποπληξία, συμφόρηση) που τον οδήγησε τελικά στον θάνατο.²¹ Εκτός του οξέος συναισθηματικού stress (θυμός, οργή) που του προκάλεσε η αντίθετη με το θέλημά του ενέργεια της συζύγου του Αβιγαίας, η μέθη της προηγούμενης νύκτας, όπως και ο σκληρός, εχθρικός και δύστροπος χαρακτήρας του Νάβαλ, μπορεί να συνέβαλαν στην πρόκληση ενός θανατηφόρου καρδιαγγειακού επεισοδίου. Είναι εξ άλλου γνωστό ότι τα άτομα που διακρίνονται από νευρική φύση, εχθρική και επιθετικότητα (προσωπικότητα τύπου «Α»), όπως ο Νάβαλ, παρουσιάζουν αυξημένο κίνδυνο ανάπτυξης αρτηριακής υπέρτασης ως αποτέλεσμα της αυξημένης δραστηριότητας του ΣΝΣ (αυξημένα επίπεδα νοραδρεναλίνης) που εμφανίζουν ως αντίδραση σε στρεσογόνα ερεθίσματα, γεγονός το οποίο μπορεί να επηρεάσει σημαντικά, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα, την καρδιαγγειακή τους υγεία.^{10,14,22-25} Επίσης, η υπερβολική κατανάλωση οιοπνευματωδών αυξάνει τα επίπεδα της αρτηριακής πίεσης, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια, αυξάνοντας έτσι τον κίνδυνο για την εμφάνιση ΟΣΣ ή ΑΕΕ. Κατά την άποψή μου, ο Νάβαλ ήταν χρόνια υπερτασικός με αθηροσκλήρωση, με αποτέλεσμα μια απότομη περαιτέρω αύξηση της αρτηριακής πίεσης προκαλούμενη από το οξύ συναισθηματικό stress που αυτός βίωσε και τη μέθη της προηγούμενης νύκτας, να οδήγησε σε ρήξη ανευρύσματος μιας εγκεφαλικής αρτηρίας ή σε θρόμβωσή της. Επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το καρδιαγγειακό επεισόδιο που υπέστη ο Νάβαλ επρόκειτο μάλλον για ΑΕΕ παρά για OEM.

Αν και αρκετοί αιτιολογικοί παράγοντες μπορεί να ευθύνονται για την πτώση από την καρέκλα και τον συνοδό θάνατο του υπερήλικα Ηλί, η συσχέτιση του γεγονότος στο βιβλικό κείμενο με την πληροφόρηση από τον αγγελιοφόρο των δυσάρεστων ειδήσεων, η ηλικία και το αυξημένο βάρος

του ιερέα καθιστά, μεταξύ άλλων, ως πιθανή αιτία πτώσης κάποιο ΑΕΕ ή OEM που προκλήθηκε από το βιούμενο οξύ συναισθηματικό stress και συνέβη επί εδάφους κάποιου χρόνιου, συμβατού με την ηλικία, προβλήματος υγείας του (π.χ. αρτηριακή υπέρταση, σακχαρώδης διαβήτης, αθηροσκλήρωση, καρδιακή ανεπάρκεια κ.λπ.). Δεν αποκλείεται ο θάνατος της νύφης του Ηλί να οφειλόταν, μεταξύ άλλων, σε περιγεννητική καρδιομυοπάθεια Takotsubo σχετιζόμενη με το οξύ συναισθηματικό stress που αυτή βίωσε όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του συζύγου και του πεθερού της, καθώς και την αρπαγή της Κιβωτού της Διαθήκης από τους Φιλισταιούς (δευτεροπαθές σύνδρομο Takotsubo).^{26,27}

Ο αιφνίδιος θάνατος του Ανανία και της Σαπφείρας, την ώρα που ο Απόστολος Πέτρος τους επιτιμούσε για το ψέμα τους, οφειλόταν κατά πάσα πιθανότητα σε αιφνίδια καρδιακή ανακοπή επί εδάφους οξέος συναισθηματικού stress (έντονη θλίψη) που εκείνοι βίωσαν στο πλαίσιο αποκάλυψης της αλήθειας και ελέγχου της συνείδησής τους (αίσθημα ντροπής). Στον αιφνίδιο καρδιακό θάνατο της Σαπφείρας ενδεχομένως να συνέβαλε και το ψυχοσυναισθηματικό stress που βίωσε πληροφορούμενη ξαφνικά από τον Πέτρο (α) τον θάνατο του συζύγου της και (β) τον επικείμενο δικό της θάνατο. Δεν αποκλείεται ο θάνατος και των δύο να οφειλόταν στο προαναφερόμενο σύνδρομο Takotsubo, δεδομένου ότι η σοβαρή μορφή του ενδέχεται να προκαλέσει καρδιογενή καταπληξία, κοιλιακές αρρυθμίες και καρδιακό θάνατο.^{18,20,28} Η εν λόγω ερμηνευτική ιατρική προσέγγιση θεωρούμε ότι, έστω και καθυστερημένα, δίνει την κατάλληλη απάντηση στις συκοφαντικές κατηγορίες του φιλόσοφου Πορφύριου για τον Απόστολο Πέτρο,²⁹ αλλά και σε κάθε καχύποπτο αναγνώστη της αφήγησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι περιγραφές αιφνίδιων θανάτων επί εδάφους έντονου οξέος συναισθηματικού stress έχουν περιγραφεί από την αρχαιότητα. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ο αιφνίδιος θάνατος από έντονη συγκίνηση του ολυμπιονίκη Διαγόρα στο στάδιο της Ολυμπίας, όταν οι δύο γιοι του, Δαμάγητος και Ακουσίλαος, που μόλις είχαν στεφθεί ολυμπιονίκες και αυτοί, ανέβασαν τον πατέρα τους στους ώμους τους και τον περιέφεραν στο στάδιο υπό τις επευφημίες του πλήθους.

Η προσευχή του Θεανθρώπου Χριστού στον κήπο της Γεθσημανή αποτελεί, κατά την άποψή μου, το συνταρακτικότερο παράδειγμα πολύπτυχης (συναίσθημα: αγωνία, λύπη, αδημονία, συμπεριφορά: προσευχή, σώμα: εφίδρωση) εκδήλωσης οξέος stress στην ιστορία της ανθρωπότητας. Αυτό οδήγησε κάποιους ερευνητές να διατυπώσουν την άποψη ότι ο Χριστός στον κήπο της Γεθσημανή υπέστη κάποιο καρδιακό επεισόδιο.³⁰ Η έκφραση του Ευαγγελιστού Λουκά «η αγωνία τον κυρίεψε και προσευχόταν πιο πολλή ώρα. Ο ιδρώτας του γινόταν σαν σταγόνες αίματος και έπεφτε στη

γη» μπορεί να υποδηλώνει την εκδήλωση ενός σπάνιου φαινομένου, το οποίο ονομάζεται *αιματηρή εφίδρωση ή αιματίδρωση* (hematidrosis). Το εν λόγω φαινόμενο μπορεί να συμβεί μετά από πολύ έντονο ψυχοσυναισθηματικό stress (ενεργοποίηση ΣΝΣ) και οφείλεται στην αυτόματη ρήξη πολλών μικρών αιμοφόρων αγγείων που βρίσκονται γύρω από τους ιδρωτοποιούς αδένες και μέσα σε αυτούς, με αποτέλεσμα την έξοδο από το δέρμα ιδρώτα αναμειγμένου με αίμα. Τα μέχρι σήμερα περιγραφόμενα (<30) στην παγκόσμια βιβλιογραφία περιστατικά αιματίδρωσης αφορούν σε διάφορες θέσεις του σώματος, κυρίως σε περιοχές του προσώπου (π.χ. αυτί, μύτη και μάτια), ενώ αρκετά από αυτά έχουν συσχετιστεί με συνθήκες ακραίας σωματικής ή ψυχοσυναισθηματικής πίεσης.^{31,32}

Έχει υποστηριχθεί ότι το έντονο και συνεχές ψυχοσωματικό stress που βίωσε ο Χριστός από τον κήπο της Γεθσημανή μέχρι και τη Σταύρωσή Του, σε συνδυασμό κυρίως με την απώλεια αίματος (αιματίδρωση, τραύματα από βασανιστήρια), την έλλειψη τροφής, νερού και ύπνου, συνέβαλαν στην επιβάρυνση του καρδιαγγειακού Του συστήματος και κατά συνέπεια στη συντομότερη επέλευση του θανάτου Του επί του Σταυρού.^{30,33} Έτσι, οι ερευνητές δικαιολογούν γιατί ο θάνατος του Χριστού συνέβη μετά από τρίωρη μόνο παραμονή Του πάνω στον Σταυρό και οι Ρωμαίοι στρατιώτες δεν χρειάστηκε να θραύσουν τα σκέλη Του, όπως έκαναν στους δύο συσταυρωμένους με τον Χριστό ληστές, για να επισπεύσουν τον θάνατό Του, αφού Εκείνος ήταν ήδη νεκρός (βλ. Ίωάν. 19,32-33).³⁴ Αν και πολλές υποθέσεις έχουν διατυπωθεί για τα ακριβή αίτια θανάτου του Χριστού, ως επικρατέστερη στην ιατρική βιβλιογραφία θεωρείται αυτή του καρδιαγγειακού Του θανάτου από OEM και ρήξη της καρδιάς.³⁰

Τέλος, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η αρνητική επίδραση του συναισθηματικού stress στην καρδιαγγειακή υγεία και στη μακροβιότητα, εκτός από τα προαναφερόμενα περιστατικά, παρουσιάζεται έντονα στην Αγία Γραφή, δεδομένου μάλιστα του καρδιοκεντρικού χαρακτήρα της Βιβλικής ανθρωπολογίας.³⁵ Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθοι σχετικοί βιβλικοί στίχοι: «*ἀπό λύπης γάρ ἐκβαίνει θάνατος, καὶ λύπη καρδίας κάμψει ἰσχύν. Ἐν ἐπαγωγῇ παραβαίνει καὶ λύπη, καὶ βίος πτωχοῦ κατὰ καρδίας. Μὴ δῶς εἰς λύπην τὴν καρδίαν σου, ἀπόσπῃσον αὐτὴν μνησθεὶς τὰ ἔσχατα*» (Τερμάτισε τη λύπη σου, γιατί από τη λύπη προκαλείται θάνατος, και η λύπη της καρδιάς κάμπτει την ισχύ του ανθρώπου. Στις θλιβερές περιστάσεις της ζωής έρχεται πάντοτε και η λύπη. Ο ταλαιπωρημένος βίος του πτωχού καταπιέζει την καρδιά. Μην αφήσεις όμως να κατακυριεύσει την καρδιά σου η λύπη, διώξε αυτή από κοντά σου έχοντας υπ' όψη σου ότι και εσύ θα πεθάνεις) (Σοφ. Σειρ. 38,18-20). «*μη δῶς εἰς λύπην τὴν ψυχὴν σου καὶ μὴ θλίψης σεαυτὸν ἐν*

βουλή σου. Εύφροσύνη καρδιάς ζωή ανθρώπου, και αγαλλίαμα άνδρός μακροήμερευσις. Αγάπα τήν ψυχὴν σου και παρακάλει τήν καρδίαν σου και λύπην μακρὰν ἀπόστησον ἀπό σοῦ· πολλοὺς γάρ ἀπώλεσεν ἡ λύπη, και οὐκ ἔστιν ὠφέλεια ἐν αὐτῇ. Ζῆλος και θυμὸς ἐλαττοῦσιν ἡμέρας, και πρό καιροῦ γῆρας ἄγει μέριμνα» (Μην παραδώσεις τη ζωή σου σε λύπες και μην εγκαταλείψεις τον εαυτό σου σε μαύρες και απαισιόδοξες σκέψεις. Η άδολος χαρά της καρδιάς είναι ζωή του ανθρώπου και η αγαλλίαση είναι μακροήμερευση. Ν' αγαπάς τη ζωή σου, να παρηγορείς την καρδιά σου και να διώχνεις μακριά σου τη λύπη, γιατί η λύπη πολλούς έχει καταστρέψει· καμιά δε ωφέλεια δεν υπάρχει σ' αυτή. Η ζηλοφθονία και ο θυμός λιγοστεύουν τις ημέρες της ζωής και η βασανιστική μέριμνα του βίου φέρνει πρόωρα το γήρας) (Σοφ. Σειρ. 30,21–24). «ὡσπερ σῆς ἐν ἰματίῳ και σκώληξ ξύλω, οὕτως λύπη άνδρός βλάπτει καρδίαν» (Όπως ο σκόρος στα ρούχα και το σκουλήκι στο ξύλο, έτσι και η

λύπη του ανθρώπου βλάπτει την καρδιά του) (Παρ. 25,20)· «ἡ γάρ κατὰ Θεὸν λύπη μετάνοιαν εἰς σωτηρίαν ἀμεταμέλητον κατεργάζεται· ἡ δὲ τοῦ κόσμου λύπη θάνατον κατεργάζεται» (Γιατί η λύπη που αντιμετωπίζεται σύμφωνα με το θέλημα του Θεού οδηγεί στη μετάνοια, και αυτή καταλήγει στη σωτηρία, για την οποία κανένας δεν μετανιώνει. Αντίθετα, η λύπη που προέρχεται από ανθρώπινα προβλήματα οδηγεί στον θάνατο) (Β' Κορ. 7,10).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το συναισθηματικό stress αποτελεί σημαντικό παράγοντα κινδύνου για την εμφάνιση ΚΑΝ. Η συμβολή του στην εμφάνιση θανατηφόρων καρδιαγγειακών μάλλον επεισοδίων είναι εμφανής, ακόμη και σε περιστατικά που περιγράφονται στην Αγία Γραφή.

ABSTRACT

Fatal cardiovascular events in the Holy Bible

E.E. MAZOKOPAKIS

Department of Internal Medicine, Naval Hospital of Crete, Souda, Chania, and Department of Theology, Theological School, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2021, 38(1):101–107

Cardiovascular disease is the most prevalent cause of death both in Greece and worldwide. In this paper, the fatal cardiovascular events which are described in the Bible, Old and New Testament, are presented and interpreted.

Key words: Ananias, Christ, Eli, Emotional stress, Nabal, New Testament, Old Testament, Sapphira

Βιβλιογραφία

- MENDIS S, PUSKA P, NORRVING B. Global Atlas on cardiovascular disease prevention and control: Policies, strategies and interventions. WHO, Geneva, 2011. Available at: http://www.who.int/cardiovascular_diseases/publications/atlas_cvd/en/
- TOWNSEND N, WILSON L, BHATNAGAR P, WICKRAMASINGHE K, RAYNER M, NICHOLS M. Cardiovascular disease in Europe: Epidemiological update 2016. *Eur Heart J* 2016, 37:3232–3245
- BENJAMIN EJ, BLAHA MJ, CHIUVE SE, CUSHMAN M, DAS SR, DEO R ET AL. Heart disease and stroke statistics – 2017 update: A report from the American Heart Association. *Circulation* 2017, 135:e146–e603
- PANAGIOTAKOS DB, GEORGIOPOULOU EN, PITSAVOS C, CHRYSOHOOU C, METAXA V, GEORGIOPOULOS GA ET AL. Ten-year (2002–2012) cardiovascular disease incidence and all-cause mortality, in urban Greek population: The ATTICA Study. *Int J Cardiol* 2015, 180:178–184
- MICHAS G, KARVELAS G, TRIKAS A. Cardiovascular disease in Greece; the latest evidence on risk factors. *Hellenic J Cardiol* 2019, 60:271–275
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ Π. *Ίπποκρατική ιατρική όρολογία. Έκδόσεις Παρασκήνιο*, Αθήνα, 2010:151–155, 224–230
- ΚΟΛΙΤΣΑΡΑΣ Ί. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Έβδομήκοντα. Κείμενον, έρμηνευτική απόδοσις*. Έκδόσεις Η Ζωή, Αθήναι, 1970–1973
- Η Παλαιά Διαθήκη. Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα. Έκδόσεις Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, 2003
- JIANG W. Emotional triggering of cardiac dysfunction: The present and future. *Curr Cardiol Rep* 2015, 17:91
- ROSENGREN A, HAWKEN S, OUNPUU S, SLIWA K, ZUBAID M, ALMAHMEED WA ET AL. Association of psychosocial risk factors with risk of acute myocardial infarction in 11119 cases and 13648 controls from 52 countries (the INTERHEART study): Case-control study. *Lancet* 2004, 364:953–962
- DART, RADFAR A, ABOHASHEM S, PITMAN RK, TAWAKOL A, OSBORNE

- MT. Psychosocial stress and cardiovascular disease. *Curr Treat Options Cardiovasc Med* 2019, 21:23
12. KRAYNAK TE, MARSLAND AL, GIANAROS PJ. Neural mechanisms linking emotion with cardiovascular disease. *Curr Cardiol Rep* 2018, 20:128
  13. VALE S. Psychosocial stress and cardiovascular diseases. *Postgrad Med J* 2005, 81:429–435
  14. KOTŁĘGA D, GOŁĄB-JANOWSKA M, MASZTALEWICZ M, CIEĆWIEŻ S, NOWACKI P. The emotional stress and risk of ischemic stroke. *Neurol Neurochir Pol* 2016, 50:265–270
  15. ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ Α. *Δέκα επιστολές της καρδιάς στον εγκέφαλο σταλμένες με e-mail*. Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004:209–223
  16. ΚΡΕΜΑΣΤΙΝΟΣ Δ. *Τώρα νικάμε τις καρδιοπάθειες*. Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2018:331–333, 426–433
  17. SATO HTH, UCHIDA T, DOTE K, ISHIHARA M. Tako-tsubo-like left ventricular dysfunction due to multivessel coronary spasm. In: Kodama K, Haze K, Hori M (eds) *Clinical aspect of myocardial injury: From ischemia to heart failure*. Kagaku Hyoronsha Publishing Co, Tokyo, 1990:56–64 (article in Japanese)
  18. KOMAMURA K, FUKUI M, IWASAKU T, HIROTANI S, MASUYAMA T. Takotsubo cardiomyopathy: Pathophysiology, diagnosis and treatment. *World J Cardiol* 2014, 6:602–609
  19. REDFORS B, ALI A, SHAO Y, OMEROVIC E. On the quest of unraveling the pathophysiology of takotsubo syndrome. *Int J Cardiol* 2015, 184:265–266
  20. Y-HASSAN S, TORNVALL P. Epidemiology, pathogenesis, and management of takotsubo syndrome. *Clin Auton Res* 2018, 28:53–65
  21. MATHEW SK, PANDIAN JD. Newer insights to the neurological diseases among biblical characters of Old Testament. *Ann Indian Acad Neurol* 2010, 13:164–166
  22. FRIEDMAN M, BYERS SO, DIAMANT J, ROSENMAN RH. Plasma catecholamine response of coronary-prone subjects (type A) to a specific challenge. *Metabolism* 1975, 24:205–210
  23. YAN LL, LIU K, MATTHEWS KA, DAVIGLUS ML, FERGUSON TF, KIEFE CI. Psychosocial factors and risk of hypertension: The Coronary Artery Risk Development in Young Adults (CARDIA) study. *JAMA* 2003, 290:2138–2148
  24. CHIDA Y, STEPTOE A. The association of anger and hostility with future coronary heart disease: A meta-analytic review of prospective evidence. *J Am Coll Cardiol* 2009, 53:936–946
  25. HAUKKALA A, KONTTINEN H, LAATIKAINEN T, KAWACHI I, UUTELA A. Hostility, anger control, and anger expression as predictors of cardiovascular disease. *Psychosom Med* 2010, 72:556–562
  26. LYON AR, BOSSONE E, SCHNEIDER B, SECHTEM U, CITRO R, UNDERWOOD SR ET AL. Current state of knowledge on Takotsubo syndrome: A position statement from the taskforce on Takotsubo syndrome of the Heart Failure Association of the European Society of Cardiology. *Eur J Heart Fail* 2016, 18:8–27
  27. CITRO R, BELLINO M, MINICHINO F, DI VECE D, FERRAIOLI D, PETTA R. Subsequent safe pregnancy with cesarean delivery in a patient with a history of peripartum Takotsubo syndrome complicated by cardiogenic shock. *J Cardiovasc Echogr* 2017, 27:114–117
  28. MAZOKOPAKIS EE. Takotsubo syndrome in the Holy Bible. *Clin Auton Res* 2019, 29:129
  29. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ Ο ΤΥΡΙΟΣ. Κατὰ Χριστιανῶν (*Adversus Christianos*), III, 21
  30. BEVLACQUA M, FANTIG, D'ARIENZO M. The causes of Jesus' death in the light of the Holy Bible and the Turin Shroud. *Open J Trauma* 2017, 1:47–53
  31. KLUGER N. Hematidrosis (bloody sweat): A review of the recent literature (1996–2016). *Acta Dermatovenerol Alp Pannonica Adriat* 2018, 27:85–90
  32. DA SILVA CARVALHO AC, MACHADO-PINTO J, NOGUEIRA GC, ALMEIDA LMC, NUNES MB. Hematidrosis: A case report and review of the literature. *Int J Dermatol* 2008, 47:1058–1059
  33. EDWARDS WD, GABEL WJ, HOSMER FE. On the physical death of Jesus Christ. *JAMA* 1986, 255:1455–1463
  34. ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗΣ ΗΕ. *Προτυπώσεις και προφητείες τής Παλαιάς Διαθήκης για τό Πάθος και τήν Ανάσταση του Θεανθρώπου Χριστού*. Έκδόσεις «Σαϊτης», Χανιά, 2013:382
  35. ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗΣ ΕΕ. Sorrow and cardiovascular events. *J Intern Med* 2018, 283:413–414
- Corresponding author:*
- E. Mazokopakis, 36 K. Mitsotaki street, 731 32 Chania, Crete, Greece
e-mail: emazokopakis@yahoo.gr